

حمام‌های تاریخی، به‌عنوان مکان سوم (مطالعه موردی: حمام وکیل شیراز)

فرهاد امیدوار^۱، فاطمه رزمجویی^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۸/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۹/۱۰

چکیده

مقاله‌ی حاضر که به شیوه‌ی توصیفی با تکیه بر روش اسنادی _ میدانی انجام شده است، به بررسی جایگاه و ارزش حمام‌های ایرانی در شکل‌گیری تعاملات اجتماعی به‌عنوان مکان‌های سوم دنج پرداخته است. نتایج نشان داده است حمام‌های تاریخی ایرانی به‌عنوان آثاری تاریخی نقش بسیار مهمی در شکل‌گیری تعاملات اجتماعی، حفظ فرهنگ و تمدن ایرانی داشته‌اند. این حمام‌ها با داشتن معماری، گچ‌بری، نقاشی‌های اسطوره‌ای و مذهبی در کنار دیگر آثار تاریخی در مراکز جمعیتی هم‌چون مسجد، بازار و ارگ حکومتی (مشخصه‌های اصلی شهرسازی ایرانی - اسلامی) قرار دارند. حمام‌های تاریخی به‌عنوان فضاهای عمومی جزو میراث فرهنگی ملموس به‌شمار می‌آیند که اندیشه حاکم بر مفاهیم زیبا شناختی نقاشی، هنرهای ظریف حمام و به‌خصوص دنج بودن آن‌ها جهت برقراری تعاملات اجتماعی گفتمان، میراث فرهنگی ناملموس حاکم بر آن‌ها هستند.

کلید واژه‌ها: حمام‌های تاریخی، فضای عمومی، مکان سوم، اسطوره

استناد فارسی (شیوه APA، ویرایش ششم، ۲۰۱۰): امیدوار، فرهاد؛ فاطمه رزمجویی (۱۳۹۸، زمستان). «حمام-های تاریخی، به‌عنوان مکان سوم (مطالعه موردی: حمام وکیل شیراز)». *پژوهشنامه تاریخ، سیاست و رسانه*، سال دوم، شماره چهارم. صص ۴۹۱-۵۰۶.

^۱ دانشجوی دوره دکتری شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران غرب، تهران، ایران.

ایمیل: omidvar_farhad@yahoo.com

^۲ مدرس گروه ایران شناسی، دانشگاه علمی کاربردی فراسان، شیراز، ایران. fatemeh.razmjooee27@gmail.com

۱. مقدمه

حمام در سیستم شهرسازی ایرانی اسلامی به‌عنوان بناهای عام‌المنفعه و عمومی در کنار مسجد و بازار ساخته می‌شده است. نزدیکی حمام به مسجد موجب راحتی نمازگزاران در طهارت می‌شد. حمام در طول تاریخ در نحوه ساخت، نوع استفاده و تزئینات بکار رفته فراز و نشیب‌هایی داشته است. در تاریخ سرزمین ایران به دلیل اهمیت نظافت در رسوم، ذوق و هنر ایرانی دست به دست هم دادند تا محل تنظیف مکانی آرام و روح بخش باشد.

حمام‌های قدیم که به گرمابه معروف بودند به دلیل معماری، گچ‌بری، نقاشی‌های ارزشمند ادبی، اسطوره‌ای، مذهبی، سازه‌های خاص و طراحی ویژه معماری به‌عنوان آثاری تاریخی و دارای ارزش ملموس میراث فرهنگی محسوب می‌شوند. اندیشه حاکم بر مفاهیم زیبا شناختی نقاشی و هنرهای ظریف حمام و به خصوص دنج بودن آن‌ها جهت برقراری تعاملات اجتماعی گفتمان محور نیز میراث فرهنگی ناملموس ارزشمندی هستند که باید حفظ، نگهداری و معرفی شوند. امروزه تعداد زیادی از حمام‌های بزرگ به‌جا مانده با تغییر کاربری به‌عنوان موزه‌های مردم شناسی معرفی می‌شوند.

میراث فرهنگی، حاصل فعالیت‌های نویسندگان، هنرمندان، معماران، موسیقی‌دانان و تجلی معنویت مردم و ساخت ارزش‌هایی است که به زندگی معنی می‌دهند. میراث فرهنگی نتیجه عوامل محسوس و نامحسوس است که خلاقیت مردم از طریق آن‌ها متجلی می‌شود (رضوانی، ۱۳۸۶: ۹۹).

از میان جریان‌های مختلف زندگی جاری در شهرها، زندگی اجتماعی نزدیک‌ترین تعریف را به زندگی جاری در مکان‌های جاذب جمعیت دارد. زندگی اجتماعی بخشی از زندگی افراد است که در کنار یکدیگر تعریف شده و می‌تواند خصوصی و یا عمومی باشد. زندگی اجتماعی خصوصی بخشی از تعاملات و ارتباطات اجتماعی را شامل می‌شود که در حوزه زندگی شخصی افراد روی می‌دهد مانند رابطه دوستانه بسیار نزدیک افراد با یکدیگر که می‌توانند زندگی شخصی طرفین را درگیر کند. حال آن‌که زندگی اجتماعی عمومی که در محیط خارج از خانه روی داده، ممکن است به روابط خصوصی‌تر منجر شود یا اصلاً زندگی خصوصی افراد را درگیر نکند (E.Sandlands, 2003).

کلید موفقیت زندگی اجتماعی عمومی آن است که مردم در جاهایی که احساس راحتی می‌کنند، ایمن هستند و زمانی برای گذراندن اوقات خود دارند و به‌صورت مداوم فعالیت‌های ضروری خود را که ملزم به انجام آن هستند را با فعالیت‌های انتخابی که از انجام آن‌ها لذت می‌برند، جایگزین کنند. پس از مدتی، نه‌الزاماً در همه موارد بلکه در بیش‌تر آن‌ها، مردم در فعالیت‌های اجتماعی درگیر می‌شوند (Montgomery, 2006: 31).

در یک فضای عمومی خوب فعالیت‌های ضروری به‌سرعت جای خود را به‌نوعی از فعالیت‌های انتخابی می‌دهند که به سرعت در سطوح مختلفی از فعالیت‌های اجتماعی پدیدار می‌شوند و اگر فضای عمومی از مطلوبیت لازم برخوردار نباشد دیگر زمینه‌ای برای فعالیت‌های انتخابی وجود نخواهد داشت. فعالیت‌ها جنبه اجبار پیدا کرده و آرامش افراد را تحت تأثیر قرار خواهد داد. بنابراین در ایجاد و جانمایی مکان‌های جاذب جمعیت بایستی همه مقوله‌های مرتبط از جمله کیفیت در تناسب کاربری‌ها، هم‌جواری‌ها و مناسب بودن کالبد مد نظر قرار گیرد تا جریان پویای تعاملات اجتماعی از جمله دیدن، دیده شدن، پرسه زنی، ملاقات‌ها، سرگرمی‌ها تفریحات و لذت بردن‌ها در کمال آرامش انجام گیرند.

پژوهش حاضر به‌شیوه توصیفی و به روش اسنادی _ میدانی به بررسی و تطابق خصوصیات، کارکردها و مراودات حمام تاریخی وکیل شیراز به عنوان یکی از عناصر ارزشمند میراث فرهنگی و تطابق این خصوصیات با معیارهای ارایه شده توسط ری اولدنبرگ در نظریه معروف مکان سوم پرداخته است. نتیجه حاصل از این پژوهش معرف حمام‌های تاریخی ایرانی به‌عنوان مکانی دنج برای برقراری تعاملات اجتماعی و مطابق با خصوصیات ارایه شده توسط اولدنبرگ در نظریه معروف مکان‌های سوم می‌باشد.

۲. روش پژوهش

روش‌های گردآوری اطلاعات به دو دسته تقسیم می‌شوند: روش‌های کتابخانه‌ای و روش‌های میدانی (حافظ‌نیا، ۱۳۸۴: ۱۶۳). پژوهش حاضر از نوع توصیفی است. در این پژوهش برای گردآوری اطلاعات از روش بازدید میدانی و منابع اسنادی استفاده شده است. به این ترتیب که ضمن بازدید میدانی از حمام وکیل، مطالعات کتابخانه‌ای در زمینه شناخت سازه و معماری حمام‌های ایرانی و آداب و رسوم حکم‌فرما بر استفاده از آن‌ها و کارکردهای مربوطه پرداخته شده است.

۳. ادبیات نظری

فضاهای شهری در شهرهای معاصر را می‌توان به دو دسته تقسیم نمود:

- الف) فضاهای مدرن یا جدید نظیر پارک‌ها، مراکز فروش مدرن، فرهنگسراها، میادین و پلاژها
- ب) فضاهای سنتی نظیر بازارها، امام‌زاده‌ها، گورستان‌ها، مساجد و سایر اماکن تاریخی (یعقوب-زاده، ۱۳۹۳: ۱۲۹).

آثار باستانی و کهن هر کشور معرف فرهنگ خاص همان کشور و دارای ارزش‌های در خور توجه همان مملکت و ویژگی‌های مردم همان مرز و بوم است. آثار باقی مانده از گذشته میل باطنی افراد را بر می‌گزیند تا دقیقاً به مشاهده پرداخته و نوعی بررسی در سیر تکامل و تحول گذشته به عمل آورند (گی، ۱۳۸۵: ۳۰۷).

منشور حفاظت از شهرها و مناطق شهری تاریخی مصوب اکتبر ۱۹۸۷ - ایکوموس، مربوط به مناطق شهری تاریخی بزرگ و کوچک شامل شهرها، شهرستان‌ها و مراکز یا محله‌های تاریخی به اضافه محیط طبیعی و یا ساخته دست بشر آن‌هاست. این مناطق گذشته از نقشی که به‌عنوان مدارک تاریخی دارند، حاوی ارزش‌های فرهنگی جوامع کهن نیز هستند. امروزه بسیاری از این مناطق به واسطه توسعه شهری که در نتیجه صنعتی شدن در همه جوامع صورت می‌گیرد، مورد تهدید قرار گرفته، از لحاظ فیزیکی بی‌ارزش و مورد بی‌اعتنایی قرار گرفته، آسیب دیده یا حتی تخریب می‌شوند.

منشور بین‌المللی مدیریت میراث باستان‌شناسی مصوب ۱۹۹۰ - ایکوموس بیان می‌دارد که شناخت و درک علل پیدایش و تحول جوامع بشری، انسان را در شناسایی ریشه‌های فرهنگی و اجتماعی او به‌نحو قابل توجهی یاری خواهد کرد. حمایت از میراث تاریخی و فرهنگی مستلزم وجود یک زمینه‌ی وسیع‌تر از نظر اطلاعات و مهارت‌های حرفه‌ای و عملی است. برخی عناصر میراث باستان‌شناسی، اجزای ساختارهای معماری هستند (همان، ۶۷۵ و ۶۷۶). در میان این آثار حمام‌ها مکانی بسار مناسب برای تعاملات اجتماعی بوده است که در علم امروز به‌عنوان مکان سوم معرفی می‌شوند. مکان‌های سوم به‌عنوان مکان‌های جاذب جمعیت و برقراری ارتباطات اجتماعی مطرح می‌شوند. خصوصیات مکان‌های سوم از دیدگاه اولدنبرگ در جدول زیر آمده است.

جدول شماره یک: خصوصیات مکان‌های سوم از دیدگاه اولدنبرگ

ایجاد زمینه ای امن و مصون، برای برقراری ارتباط با دیگران نا آشنا	بستر خنثی
ایجاد بستر برای برابر ساختن تمام اعضا	هم سطح کننده
ایجاد صحنه‌ای مناسب برای کنش ارتباطی (متمرکز)	فعالیت اصلی: مکالمه
سهولت دسترسی هم به لحاظ زمانی و هم موقعیت دسترسی	در دسترس بودن
زمینه‌ای مناسب برای ایجاد گروه‌های ثابت اجتماعی	مشتری‌های ثابت
دارا بودن ساختار کالبدی ساده: از بین رفتن اختلاف غنی و فقیر	ظاهر ساده
وجود زمینه‌ای برای صحبت و تبادل نظر در عین بحث‌های غیر جدی و دوستانه.	جدی نبودن جو محیط
*وجود بسترهای مناسب برای شکل‌گیری حمایت اجتماعی .	خانه‌ای دور از خانه

مونتنگری در تعریف این نوع زندگی چنین می‌گوید:

«زندگی اجتماعی عمومی، تعاملات اجتماعی را در بر می‌گیرد که در قلمرو عمومی رخ می‌دهد. مفهوم زندگی اجتماعی عمومی، مفهومی بسیار وسیع‌تر از فضاها یا مکان‌های عمومی در شهر است، اما بیشتر بر مجموعه‌ای از روابط اجتماعی دلالت دارد» (Montgomery, 2006: 30).

جاذبه شهر در این است که شهر افراد را از هنجارها و باید و نبایدهایی که در زندگی شخصی احساس می‌شوند، آزاد می‌سازد و به مردم اجازه می‌دهد که درباره خود و دیگران بیاموزند.

۴. پیشینه پژوهش

تعداد پژوهش‌هایی که ادبیات مکان‌های جاذب جمعیت یا مکان‌های خوب را در ارتباط با زندگی اجتماعی بررسی کنند بسیار اندک است. جدول زیر خلاصه‌ای از پژوهش‌های داخلی و خارجی مرتبط با مکان‌های جاذب جمعیت و مکان‌های سوم با رویکرد اجتماعی آورده شده است.

جدول شماره دو پیشینه پژوهش‌های انجام شده در زمینه مکان سوم

سال	عنوان پژوهش	نویسنده	هدف از انجام پژوهش	نتیجه‌گیری
۱۳۸۱	تبدیل فضای گمشده به مکان سوم (مطالعه موردی: مادی نیاصرم اصفهان)	سید یوسف احمدی و طلاله دیا تئی	بازشناسی مادی به‌عنوان یک فضای شهری و سپس ارتقای سطح کیفی فضا به منظور ترویج حرکت پیاده و تبدیل آن به مکان سوم.	زنده‌سازی و احیای فضاهای گمشده به‌عنوان مکان سوم، بستری مناسب را برای رویدادهای شهری و تعاملات اجتماعی به وجود می‌آورد. این فضاها با قابلیت احیا و پتانسیل مستقر در آن توان تبدیل به فضاهای زنده و پویا را دارند و در نهایت با گذر زمان از فضا به مکان سوم تبدیل خواهند شد.
۱۳۸۱	مکان سوم: نیازی اجتماعی برای شهر	نرجس محبوب جلالی و محمود قلعه‌نویی	برسی و شناسایی مکان‌های سوم در شهرهای ایران از گذشته تا کنون، ویژگی‌های آن-ها، شاخصه‌های مؤثر بر تعاملات اجتماعی در آن‌ها و کارکرد اجتماعی آن‌ها برای اشخاص و جمع‌هایی که از این مکان‌ها استفاده می‌نمایند.	وجود مکان‌های سوم در شهرها به خصوص محلات آنها با شرایط دسترسی مطلوب، فواید متعددی داشته که برخی از آنها عبارتند از: بهره‌گیری از تجربیات دیگران، ایجاد حس تعلق به مکان، ایجاد امنیت، برقراری روابط دوستی، کاهش هزینه‌ها، افزایش اطلاعات و بسیاری مواد دیگر که شاید بتوان مهم-ترین آن را افزایش روابط اجتماعی به-عنوان یکی از نیازهای انسانی برشمرد.

<p>۳۰۱</p>	<p>نقش مکان‌های سوم شهری در بهبود تعاملات اجتماعی</p>	<p>سید محمود تقوی سنگدهی و عباس ترکا شوند</p>	<p>به معرفی و بررسی مکان‌های سوم در شهر پرداخته و ویژگی‌های این فضاهای عمومی را بیان می‌کند.</p>	<p>مکان‌های سوم به دلیل دارا بودن ویژگی‌های منحصر به فرد اجتماعی از سویی بر تعاملات استفاده‌کنندگان تأثیر مثبت می‌گذارد و از سویی دیگر تأثیر مستقیم بر شکل‌گیری فرهنگ شهری دارد.</p>
<p>۳۰۲</p>	<p>مکان‌های سوم و زندگی اجتماعی خیابان‌ها</p>	<p>ویکاس متاو جنیفرکی بوسن</p>	<p>پاسخ به این سؤال: چگونه ویژگی‌های طراحی شهری، واحدهای تجاری که نقش مکان سوم را دارا هستند را از سایر واحدهای تجاری موجود در خیابان متمایز می‌سازد (نمونه موردی: سه شهر در ماساچوست).</p>	<p>مکان‌های سوم با مفاهیمی هم‌چون تشخیص قابلیت بازشناسی و نفوذ پذیری خیابان ارتباط نزدیکی دارد و عناصر خاصی از طراحی شهری مانند محل‌های نشستن، کنش‌های اجتماعی در خیابان‌های اصلی را همراهی می‌کنند.</p>
<p>۳۰۳</p>	<p>شالوده محله، مکان‌های سوم و الگوهای تعاملات اجتماعی</p>	<p>مرکز CRESR دانشگاه شفیلد هلام انگلستان</p>	<p>بررسی رابطه میان شالوده محلات و کنش‌های اجتماعی (نمونه موردی: شش منطقه پژوهشی در انگلستان، اسکاتلند و ولز)</p>	<p>ارائه نتایج منسجمی از عملکرد اجتماعی مکان‌های عمومی همچون مغازه‌های محلی، میخانه‌ها، کافه‌ها و مراکز اجتماعی و حوزه نفوذ هر یک از آن‌ها.</p>
<p>۳۰۴</p>	<p>نقش مکان‌های سوم در کاهش خستگی روحی</p>	<p>جیلیانسی سوئینی و مارک روز نیام</p>	<p>بررسی نقش مکان‌های سوم (کافه‌ها و ورزشگاه‌ها) در کاهش ناراحتی‌های روحی تئوری جلب توجه کاپلان و مکان سوم اولدنبرگ</p>	<p>مکان‌های سوم دارای ویژگی‌هایی هستند که رنجورگی‌های روحی را کاهش می‌دهند.</p>
<p>۳۰۵</p>	<p>نقش مکان سوم در سلامتی و تندرستی جامعه</p>	<p>پاتریشیا مانوئل</p>	<p>کشف آن دسته از مکان‌های غیر رسمی در محلات که مردم را در کنار یکدیگر جمع می‌کنند و تبیین اهمیت چنین مکان سوم در تجربه ما از زندگی جمعی.</p>	<p>ارائه چند دیدگاه در مورد کیفیت‌های فیزیکی و تجربه‌های اجتماعی مکان سوم که در ادبیات موضوع بدان پرداخته نشده است. و تبیین تمامی مباحث مطرح شده در ارتباط با سلامت جامعه و تندرستی.</p>
<p>۳۰۶</p>	<p>نقشی که مکان‌های سوم در سهیل تبادلات فرهنگی دانشجویان بین‌المللی در آمریکا ایفا می‌کنند.</p>	<p>چونجی سان</p>	<p>آزمون نقش مکان‌های سوم، در تسهیل تبادلات فرهنگی برای دانشجویان بین‌المللی آمریکا</p>	<p>دانشجویان بین‌المللی که به دلایل مختلفی هم‌چون موانع زبانی، مشکلات آکادمیکی و شوک فرهنگی ناشی از جابجایی رنج می‌کشند، می‌توانند از طریق مکان‌های سوم حمایت اجتماعی لازم را برای کمک به تبادلات فرهنگی، به دست آورند.</p>

۵. یافته‌های پژوهشی

در ایران از روزگار کهن شستشوی بدن اهمیت ویژه‌ای، اول از جهت پاکی جسم و دیگری از نظر پاکی روان داشته است. گویند اولین حمام را جمشید پادشاه ایرانی ساخت (رضوی برقی، ۱۳۸۸: ۶۴). مهرپرستان برای انجام مراسم مذهبی می‌بایستی به مدت سه روز و سه شب در فواصل معین غسل کنند تا قادر گردند در برنامه‌های دینی شرکت جویند. کلمه پادیاو به معنی غسل، وضو پاک کردن و پاکیزه نگهداشتن از آن زمان ریشه می‌گیرد. کلمه پاتيو همان محل تمیز کردن و در مساجد به وضوخانه گفته می‌شده است.

اهمیت آب در آئین مذکور به حدی بود که می‌بایست مهرابه‌ها یعنی عبادتگاه‌هایشان برای فرشته و پاسدار آب یعنی آناهیتا در محلی قرار گیرد که آبی روان از کنارش بگذرد یا این‌که در کنار چشمه ساری قرار داشته باشد. به این ترتیب یکی از اعتقادات آئین مهر شستشو و حمام رفتن به عنوان یک فریضه مذهبی بوده است (کیانی، ۱۳۹۱: ۲۴۳).

در متون شاهنامه فردوسی و و مروج الذهب مسعودی به حمام‌های خصوصی، همچنین به نقش آبن بر انگشتر خسرو پرویز اشاره شده است (مسعودی، ۱۳۴۴: ۱/۲۷۳). در کاوش‌های باستان‌شناسی در تخت جمشید یکی از حمام‌های خصوصی در یکی از کاخ‌ها کشف گردید. این حمام از دو بخش تشکیل شده که پله‌ای آن‌ها را از یکدیگر جدا می‌کند. این حمام دارای چاه کوچکی در وسط بود که روی آن با آجر مشبک پوشانده شده و فاضلاب حمام از روی آجر مشبک به داخل چاه سرازیر می‌شده است همچنین لوازم شستشو کاسه سفالین و گلابدان نیز بدست آمده است (نوری شادمهانی به نقل از تجویدی، ۱۳۹۲: ۲۶۷).

ظهور اسلام در اوایل قرن هفتم میلادی سرنوشت هنری و سیاسی بسیاری از کشورها را تغییر داد و دیری نپایید که قدرت روزافزون اسلام از شرق تا هند و از غرب تا اسپانیا گسترش یافت. بدین ترتیب هنرهای مختلف به ویژه معماری تغییراتی یافتند. پاکی و طهارت در دین اسلام از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود و غسل‌های واجب متعدد وضو و شستشوی پنج‌گانه در روز علاوه بر جنبه مذهبی از نظر بهداشتی هم اهمیت فوق‌العاده‌ای یافت و نقش مهمی در زندگی مسلمانان ایفا نمود و بالاخره اهمیت طهارت و پاکی برای مسلمانان به جایی رسید که (النظافه من الایمان) شعار هر مسلمان گردید. بدین ترتیب فضای شستشو یعنی حمام‌ها از همان آغاز در میان فضاهای معماری شهری از جایگاه ویژه‌ای برخوردار گردید.

حمام‌ها معمولاً در کنار مساجد ساخته می‌شدند و در گذرگاه‌های اصلی شهر راسته بازارها و کاخ‌های حکومتی بنا می‌شدند، تا برای تأمین آب بهداشتی و خروج فاضلاب مشکلی پیش نیاید و همچنین مردمی که برای انجام آداب مذهبی به مسجد می‌روند به زحمت و سختی نباشند. دوره سلجوقی ساخت بناهای عام‌المنفعه گسترش پیدا کرد. دوره ایلخانی بویژه بعد از اصلاحات غازان

خان ساخت بناهای عام المنفعه رونق داشت هم‌چون حمام و گرمابه‌هایی در مراغه، تبریز، اردبیل، سلطانی، کیش، تخت سلیمان. دوره تیموری ساخت حمام گسترش داشت و فقط در هرات ۹ حمام وجود داشت که با حمایت امیر علی شیر نوایی ساخته شده بودند. دوره صفوی دوره شکوفایی حمام‌ها است. شاردن می‌گوید اصفهان ۲۷۲ حمام داشت. حمام‌ها دوره صفوی، زندیه و قاجار همراه با ذوق هنرمندان و نقاشان بوده است (نوری شادمهانی، ۱۳۹۲: ۲۶۸ و ۲۶۹).

مکان‌های سوم دارای زمینه‌ای امن و مصون، برای برقراری ارتباط با دیگران هستند حضور همه افراد در حمام‌های عمومی آزاد بود. این حمام‌ها به‌عنوان مکان‌هایی غیر جدی، امن و مکان درد دل و ایجاد تعاملات اجتماعی برای تمامی افراد و حتی مسافران و بی‌پناهان شمرده می‌شده‌اند. افراد می‌توانستند در مکالماتی که در حمام‌ها شکل می‌گرفت عضو شده و به تبادل نظر بپردازند. افراد هم عقیده می‌توانستند با تشکیل گروه در خصوص هر موضوع شغلی، اجتماعی، اقتصادی و غیره در تعامل قرار گیرند.

در این‌جا باید براین نکته تأکید کرد که محافل شکل‌گرفته در حمام‌ها به دو دسته زنانه و مردانه قسمت‌بندی می‌شدند. به همان میزان افرادی که در قسمت مردان نقش آفرینی داشتند در قسمت زنان نیز این فعالیت وجود داشت. نکته جالب این است که تعاملات برقرار شده و شناخت‌ها و مکالمات انجام شده در بسیاری از مواقع از طریق خانواده‌هایی که در هر گروه عضو داشتند. منجر به ازدواج‌های می‌گردید که شناخت ایجاد شده بین طرفین از طریق همین محافل بود.

از دیگر از معیارهای اولد نبرگ در خصوص مکان‌های سوم هم سطح سازی افراد بود. به این مفهوم که اگر شخصی بدون برنامه‌ریزی قبلی با هر مقام و منزلت و جایگاهی وارد حمام عمومی می‌شد. خاصیت این حمام‌ها به‌عنوان مکان سوم بستری فراهم می‌آورد که افراد حاضر در آن هیچ برتری نسبت به دیگری نداشته و موقعیت، اجتماعی، اقتصادی و غیره افراد در آن‌جا جایگاهی نداشت.

یکی دیگر از معیارهای اولد نبرگ برای مکان‌های سوم، زمینه سازی برای مکالمه بود. در حمام‌ها دو اتفاق می‌افتاد: اول مکالمه و تبادل نظر و گفتگو، دوم: شستشوی بدن و نظافت و رعایت بهداشت شخصی افراد.

از دیگر معیارهای اولد نبرگ برای مکان‌های سوم، در دسترس بودن آن‌ها برای افراد هم از لحاظ زمانی و هم از لحاظ مکان‌یابی و سهولت دسترسی بود که در شهرها معمولاً حمام‌های عمومی در مجاورت مسجد جامع و در روستاها نیز در مجاورت میدان اصلی و مجاورت قلعه‌ی اصلی مستقر بوده است. معیار دیگر اولد نبرگ برای مکان‌های سوم، زمینه‌سازی آن‌ها برای ایجاد گروه‌های ثابت اجتماعی است.

حمام‌های عمومی مکان برقراری تعاملات اجتماعی بودند. علاوه بر دلاک‌ها که عضو ثابت حمام‌ها بوده و به‌عنوان هماهنگ‌کننده حضور افراد به شمار می‌رفتند، بعضی از افراد نیز به دلیل علاقمندی و یا احساس تعلق خاطر به‌عنوان اعضای ثابت قسمت زیادی از وقت خود را در طول هفته در حمام‌ها می‌گذراندند و گروه‌های ثابتی به این واسطه شکل می‌گرفت و بهانه‌ای برای دور هم بودن و شکل‌گیری تعاملات اجتماعی هم در میان زنان، هم در میان مردان به شمار می‌رفتند، به نحوی که می‌توان حمام‌های عمومی را از لحاظ آرامش و راحتی خیال به خانه‌ای دور از خانه برای شرکت‌کنندگان تشبیه نمود. از نکات قابل توجه، نبودن محدودیت سن برای حضور افراد و شکل‌گیری این گروه‌ها بوده است.

تصویر یک: کریم‌خان زند (۱۱۷۲-۱۱۹۳)

۶. حمام وکیل

این حمام در دوران کریم‌خان زند (۱۱۷۲-۱۱۹۳) به دستور وی در مجاورت مسجد وکیل و آب انبار مجموعه کریم‌خانی به‌عنوان حمامی عمومی ساخته شد. این حمام از دو فضای اصلی سربینه، گرمخانه و فضاهای متعدد تشکیل شده است و دارای مساحت ۱۳۵۰ متر است. سربینه وسیع‌ترین فضای حمام با یک قاعده هشت ضلعی منتظم است. قاعده بخش میانی سربینه نیز هشت ضلعی است و حوضی به همین شکل در میانه آن قرار دارد. طاق رسمی بندی خوش تناسب و وسیعی که بر هشت ستون سنگی حجاری شده استوار است بخش میانی سربینه را پوشانده است.

سکوه‌های پیرامون این فضا نیز طاق‌های رسمی بندی دارد. چهار حوض کوچک در چهار سکوی روبه روی هم محورهای فرعی سربینه را شکل داده‌اند که پاشویه بوده‌اند. در جلوی هر یک از این حوض‌ها پلکانی هست و به این ترتیب مراجعان قبل از رسیدن به سکوها پاهای خود را در آن می‌شستند.

دیوارها، طاق‌ها و تویزه‌های سربینه پوشیده از آهک بری‌های دوره زندیه با نقوش ظریف گیاهی است. در دوره قاجار نقوش دیگری این تزیینات را پوشاند در تزیینات قاجاری صحنه‌هایی از داستان‌های قربانی شدن اسماعیل به دست حضرت ابراهیم، معراج حضرت محمد، حضرت یوسف و برادرانش، سلطان سنجر و پیرزن، شیرین و فرهاد، بیژن و منیژه دیده می‌شود. در مرمت‌های اخیر تزیینات اولیه حمام را از زیراندوهای جدیدتر بیرون آورده و مرمت شده است.

میان در از دو بخش تشکیل شده است که بخش اصلی آن فضایی هشتی مانند با طاق رسمی بندی و تزیینات آهک‌بری بر سقف و دیوارهاست. میان در مطابق معمول به گونه‌ای طراحی شده که تبادل حرارت را بین سربینه و گرم‌خانه به حداقل برساند و مانع دید مستقیم در بین آن دو گردد.

گرم‌خانه فضایی با قاعده مربع و کوچک‌تر از سربینه است که چهار ستون سنگی و طاق رسمی بندی فراز آن‌ها بخش میانی را شکل داده‌اند. وجود دو فضای غرفه مانند عمیق در دو سوی مقابل محوری مشخص برای گرم‌خانه پدید آورده است هر یک از این فضاها طاقی رسمی بندی و حوضی در میانه دارد. در ضلع شمالی گرم‌خانه سه خزینه قرار دارد: خزینه میانی با قاعده مربع مخصوص آب گرم بوده و دو خزینه طرفین با آب سرد و ولرم پر می‌شده است. گلخن و انبار سوخت در پشت خزینه‌ها قرار دارد. در دو سوی بخش خزینه‌ها دو شاه نشین با قاعده مستطیل شکل واقع است که از گوشه‌های گرم‌خانه به آن‌ها راه است. گرم‌خانه تزیینات آهک‌بری داشته که بخش‌هایی از آن هنوز باقی است. در سوی شمال شرقی حمام گاورو قرار داشته است. ورودی حمام در دوره قاجاریان تغییر کرده و سردر آن با کاشیکاری مزین شده است.

گرمادهی حمام شامل انبارسوخت، تون آتشدان‌ها، تیان گربه‌رو دودکش‌ها، سوخت حمام‌ها معمولاً هیزم، خار خشک، برگ خشک و فضولات حیوانی بوده است. معمولاً در زیر خزینه صفحه‌ای فلزی هفت گوش به قطر ۶۰ الی ۸۰ سانتی متری حد فاصل آب و آتش قرار می‌گرفت.

معمولاً دیگ حمام‌ها ظرف مدور فلزی لبه پهنی بوده که بر روی قشری از مصالح ساختمانی که ترکیبی از خاک رس و آهک یک به رو پشم بز به‌جای آب پیه یا موم که در اصطلاح گسترده شده بود تا لبه دیگ کاملاً آب بندی گردد و از نفوذ آب به داخل آتشدان جلوگیری به عمل می‌آمد. کف خزینه با ساروج ساخته می‌شد، به طوری با این مکان ارتباط پیدا می‌کرد که هنگام سوخت آب خزینه کاملاً گرم گردد. برای گرم کردن آب حرارت زیادی لازم بود در نتیجه دودکش مرتفعی احتیاج بود. هر یک از دودکش‌ها عملی جداگانه دارند و دودها را در مسیرهای مختلفی منتشر می‌کنند یکی به هنگام آغاز آتش و دیگری پس از آن که حمام کاملاً روشن شده دود از طریق گربه‌روها به دودکش اصلی هدایت و بعد به خارج منتقل می‌شود.

تصاویر دو تا هفت: نماهای داخلی حمام وکیل

زیر کف حمام تعداد زیادی کانال قرار دارد که آب داغ برای گرم نگهداشتن حمام در آن‌ها در جریان بود. ستون‌های این حمام از جنس سنگ گندمگ گوگرد دار و سخت است. این ستون‌ها یکپارچه هستن و بر روی آن‌ها به فرم هندسی مقرنس گچی کم‌عمق دیده می‌شود ولی مقرنس آن برجسته است.

در وسط محوطه حوضی هشت ضلعی با دیواره‌هایی از سنگ‌های یکپارچه قرار دارد در وسط این حوض فواره‌ای از همان نوع سنگ تعبیه شده است. این حوض ۶۰ سانتی متر از کف اصلی سربینه پایین‌تر است. در جداره این سطح کف اصلی سربینه و صفه‌های اطراف آن قرار دارد که مخصوص استراحت و تعویض لباس است. در یک سمت این محوطه راهرویی است که به هشتی دوم منتهی می‌شود. در کف حمام چندین رج آجر آب خورده کار شده و بین آن ساروج ریخته بودند تا فشار آب را تحمل کند.

آبرسانی به این حمام از طریق چاهی در ضلع غربی صورت می‌گرفت. در زیرخزینه اصلی تون حمام قرار دارد. در کف حمام نیز گرمابه‌هایی وجود دارد که در بدنه دیوار به دود کش منتهی می‌شود. این گرمابه‌ها علاوه بر آن که گرمابه اضافی تون را به کف حمام منتقل می‌کنند دوده‌های ناشی از سوخت را نیز به بیرون هدایت می‌کنند.

گرم‌خانه حمام نسبتاً وسیع است. پوشش طاق و گنبد این محوطه در میانه بر روی چهار ستون سنگی یکپارچه که به شیوه ماریچی تراش خورده آن قرار گرفته است. در زوایای دو ضلع شرقی و غربی گرم‌خانه دو شاه‌نشین نسبتاً بزرگ قرار گرفته که در وسط هر یک حوض سنگی فواره داری وجود دارد. این شاه‌نشین‌ها ویژه‌ی استحمام اعیان بوده است. در قسمت جنوبی گرم‌خانه سه خزینه آب است که خزینه میانی از دو تالی دیگر بزرگ‌تر و مخصوص آب گرم و دو خزینه دیگر ویژه آب سرد و ولرم بوده است. در قسمت جنوب شرقی و غربی خزینه‌ها دو جایگاه بوده معروف به خلوتگاه که ازاره آن مرمریست و دیوارهایش آهک بری زیبایی داشته است در وسط نیز دو حوض سنگی فواره دار بوده که یکی از آن‌ها از بین رفته است هم‌چنین یک سنگ بزرگ سکو مانند و چند حوضچه سنگی برداشت آب در حمام وجود دارد.

آهکبری‌های سقف و دیوارها مربوط به دوران کریم‌خان بیش‌تر به‌شکل طرح‌های گلدانی است اما در زمان قاجار، آثار زندیه کلنگی شده و قاجاریان بر روی آن آهکبری‌هایی به‌شکل داستان‌های اساطیری انجام داده‌اند.

این حمام در تاریخ ۱۳۵۱/۳/۱۳ با شماره ۹۱۷ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است (گلشنی، ۱۳۸۹: ۴۰۸).

۷. نتیجه‌گیری

مکان‌های جمعیتی برای پذیرش گردشگر باید جاذبه‌های طبیعی، فرهنگی، اقتصادی و غیره داشته باشد. یکی از این جاذبه‌های تاریخی، حمام‌های ایرانی است.

آن‌چنان که یافته‌های پژوهش نشان داد حمام‌های تاریخی ایران به‌عنوان آثار فرهنگی، تاریخی، هنری و معنوی ارزشمند است. این حمام علاوه بر سابقه تاریخی، دارای معماری ایرانی عالی، سیستم فاضلاب و گرمایشی، نقاشی‌های زیبا و پر معنی اسطوره‌ای و مذهبی و به خصوص مکانی دنج مطابق با معیارهای اولدنبورگ در معرفی مکان‌های سوم به شمار می‌روند. این حمام‌ها با تبدیل شدن به موزه مردم‌شناسی و به نمایش گذاشتن مجسمه، لوازم حمام، نحوه حمام کردن، حواشی و وسایل گذران اوقات فراغت مردم در کنار تنظیف بدن، بازدید کننده‌گان زیادی را برای ساعاتی به صحنه چند صد سال قبل بر می‌گرداند و علاوه بر کنجکاوی موجب تلطیف روح آنان نیز می‌شود. ظرفیت‌های متعدد و غنی این حمام‌ها در کنار سیستم شهرسازی ایرانی اسلامی یعنی واقع شدن حمام در کنار مسجد و بازار موجب اهمیت و جلب توجه گردشگران و محققان زیادی شده است.

معرفی این جنبه از خصوصیات حمام‌های ایرانی به‌عنوان مکان‌های سوم دنج نتایج مثبت توریستی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بسیاری برای مراکز جمعیتی و شهرهای ایرانی به همراه خواهد داشت که بایستی همراه با برنامه‌ریزی و افزایش امکانات و خدمات مورد نیاز گردشگران موجب معرفی فرهنگ و تمدن اصیل ایرانی و جاذبه‌های معنوی و غیر ملموس کشور کهن ایران برای جهانیان می‌شود.

منابع

- حافظ نیا، محمد رضا (۱۳۸۴). *مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی*. تهران: سمت.
- رضوانی، محمد رضا (۱۳۸۶). *جغرافیا و صنعت توریسم*. دانشگاه پیام نور
- رضوی برقی، سید حسن (۱۳۸۸). «معماری حمام در متون حلب کهن و مقدمه رساله دلاکیه». *گلستان هنر*، سال پنجم، شماره ۱۵، صص ۶۴-۷۰.
- کیانی، محمد یوسف (۱۳۹۱). *تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی*. تهران: سمت.
- گلشنی، علیرضا (۱۳۸۸). *سیری بر تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی شیراز*. شیراز: فرهنگ پارس.
- گی، چاک وای (۱۳۸۵). *گردشگری بین المللی در چشم اندازی جامع*. ترجمه علی پارسیان و محمد اعرابی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- مسعودی، ابوالقاسم (۱۳۴۴). *مروج الذهب*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. جلد یک، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- نوری شادمهانی، رضا (۱۳۹۲). *معماری ایران و جهان*. تهران: مهکامه.
- یعقوب زاده، رحیم (۱۳۹۳). *گونه شناسی گردشگری*. تهران: جامعه‌شناسان

- Oldenburg, R. (1999). **The great good place: Cafes, coffee shops, bookstores, bars, hair salons, and other hangouts at the heart of a community**. Washington: Marlowe & company.
- Sandelands, L. E. (2003). **Thinking about social life**. University Press of America, Inc. Lanham, MD.
- Montgomery, J. (2006, March). **Community strengthening through urban sociability**. Urban Cultures Ltd.

ژوہا گاہ علوم انسانی و مطالعات اسلامی
ریاض جامعہ علوم اسلامیہ